

КІД ВПОРЯДНИКА

Це видання «Холодного Яру» Юрія Горліса-Горського — не перше і навіть не двадцяте. Поза тим воно унікальне. Чим? Це перше після 1961 року видання авторського, неперекрученого тексту. І взагалі перше академічне видання, яке відображає всі відомі прижиттєві версії від 1932-го до 1938 року, вказує на розходження між ними, позбавляє текст одруків, обережно осучаснює правопис (передусім пунктуацію).

Історія цієї книжки, яку тисячі українців давно вже знають і шанують, сповнена абсурду. Всі видання від 1967 року — тобто всі в незалежній Україні — подають різні варіанти тексту, спотвореного після смерті автора. Від 2014 року ми з донькою Горліса-Горського Ларисою публікували докази цього злочину проти книжки, однак перекручені видання виходили собі далі — навіть державним коштом.

З'явилися, на жаль, і так звані автентичні видання, упорядники яких варіанту 1938 року в очі не бачили та не засмучуються тим, що перша частина в них містить багато помилок із публікації 1967 року. Нарешті після тривалих пошуків мені пощастило знайти видавництво, яке поставилося до видання «Холодного Яру» відповідально й патріотично.

Перспективи позову про захист права автора проти знуцання над його текстом сумнівні — через вади вітчизняного законодавства й системи судочинства, — хоча я й не втрачаю надії, що пані Лариса таки відновить справедливість. Тому лишається єдине: друкувати

академічне видання й сподіватися на те, що перекручені тексти з часом не знаходитимуть читача.

Таке завдання змусило нас обмежитися публікуванням першої частини книжки. Другу частину автор видав окремо в 1937 і 1938 роках. На жаль, видання львівського «Рекорду» 1938 року досі не знайдене — а воно, на наше переконання, містить виправлення порівняно з попереднім. Отже, академічне видання обох частин сьогодні здійснити неможливо.

Прошу всіх, хто знає, де може зберігатися видання другої частини 1938 року, повідомити «Клуб сімейного дозвілля» або мене особисто.

Докладно про історію «Холодного Яру» від 1932 року до сьогодні читачі дізнаються зі статті «"Холодний Яр" Юрія Горліса-Горського: археографічний аналіз», яку додано до цієї книжки. У чотирьох інших статтях розглянуто спогади Юрія Горліса-Горського як історичне джерело, а також наведені деякі зауваги щодо його біографії, яку досліджувати виявилось вкрай непросто.

Друге видання (2023) має виправлення й доповнення у текстологічних примітках і в текстах доданих статей. На жаль, пошуки другого видання другої частини (1938) успіху досі не мають, тому академічний принцип не дозволяє видати другу частину «Холодного Яру» у такий само спосіб.

Щиро дякую всім тим, без чия допомоги це видання було би неможливим (декого з них названо в примітках до наукового коментаря).

ХОЛОДНИЙ ЯР

Холодний Яр — це одна з найяскравіших сторінок визвольної боротьби в Україні. Це живий приклад, як невеликі числом, але сильні духом можуть успішно боротися з незрівнянно сильнішим ворогом.

На жаль, по цей бік межі мало хто знає, що після того, коли московська червона орда захопила Україну, над Дніпром існувала своєрідна «республіка», яка під українським національним прапором провадила запеклу збройну боротьбу аж до 1922 року. То були села в околицях Холодного Яру на Чигиринщині.

Чигиринщина — це місцевість, в якій все говорить про сумне й радісне минуле України. Тут, над Суботівим, стоїть «домовина України» — церква Богдана... Над Чигирином — гора, на якій стояв замок гетьмана Дорошенка... Тут віками точилася завзята боротьба за волю й долю... Про це свідчать сотні високих могил-курганів: «татарських», «лядських», «козацьких», які з часом не загубили серед населення своїх назв, переказів, овіяних легендами¹ імен козацьких ватажків, що склали в них свої голови. По лісах і досі стоять «городки» та неприступні монастирі²-фортеці, за валами яких укривалося колись населення перед ворожою навалою. В часи нової

¹ У всіх прижитт. вид. «легенда» упереміж із «легенда».

² У всіх прижитт. вид. «монастир», але «монастирський» упереміж із «монастирський».

Руїни вони знову стали осередками збройної боротьби, до якої охоче було місцеве селянство, що не любило гнути шиї, серед якого не загинули ще без сліду войовничі традиції предків-козаків, яке однаково любило і плуг, і рушницю. Ці села були в свій час козацькими сторожами перед «Диким полем» — царством орди, що недалеко звідси починалося. Природні умови — великі ліси, гори, яри — робили їх вигідними для оборони. Вони століттями жили спільним життям з недалеким Запоріжжям, до якого давали юнаків, а від нього приймали старців і покалічених. Розповсюджені в селах прізвища — Отаманенки, Отамасі, Осауленки, Хорунжі, Кошові, Довбуші, Гармаші, Козаченки, Бунчуженки, Вернигори, Вернидуби, Запоріжці, Залізники і цілий ряд знаних з історії Козаччини прізвищ — говорять самі за себе. Тут Хмельницький і Залізняк збирали сили для боротьби.

Коли на Україну посунули вперше червоні москалі, населення тих сіл береться за зброю, якої понаносило з царської армії, і починає з ними боротьбу. Ця боротьба не мала «соціального» підложжя, як запевняють червоні окупанти. Чигиринський селянин був свідомий того, що земля належить не графам Давидовим та Воронцовим-Дашковим, яким роздарували козацькі землі московські царі, а йому, бо вона полита потом і кров'ю його і дідів. Відродження Української держави було в його очах рівнозначним з поверненням того подоптаного Москвою права, а тому він не захоплювався брехливими гаслами червоних москалів про «землю і волю». Москаль — чи «білий», чи «червоний» — був для нього лише москаль, одвічний ворог України. І большевиків, і денікінців там вітали однаково: кулями.

Повстанча боротьба в околицях Холодного Яру відрізнялася від тієї ж боротьби в інших місцевостях

організаційним ладом та свідомістю цілі — визволення України — в широких масах. В інших районах повстання спалахували переважно стихійно, коли «товариші» починали через міру обдирати селян — тут селянин завжди готовий був вхопити зброю і йти назустріч ворогові. Здавалося, вернулися давні козацькі часи, коли кожний хлібороб був озброєний і завжди готовий до бою з татарами. Села були поділені на сотні, які об'єднувалися в полк. Центром тієї бойової організації селянства був оспіваний Шевченком Холодний Яр, власне, історичний Мотрин монастир поблизу нього.

Назва «Холодний Яр» перестала бути назвою лише одного із численних ярів, а стала назвою цілої місцевості³, всієї бойової організації. З бігом подій в Україні перестав він бути повстанчою організацією чисто місцевого характеру. В лавах його боеків можна було зустрінути полтавців, тавричан, херсонців, галичан, українців-козаків з Кубані та Дону.

Одним із перших ватажків Холодного Яру, що дався в тямки червоним і білим москалям у 1919 році і загинув там, залишивши по собі широку славу, був осаул Війська Кубанського Уварів. Першим організатором і отаманом був двадцятип'ятилітній селянський хлопець із села Мельників Василь Чучупака.

Холодний Яр кров'ю і загравами спалених ворогом сіл вписав блискучі сторінки в історію визвольної боротьби. З самих Мельників загинуло в боротьбі понад триста чоловік, крім жертв пізнішого «умиротворення» ворогом після перемоги. Лише одна родина Чучупаків склала на жертвенник Батьківщини життя п'ятьох синів. Холодний Яр дав десятки вогненних прикладів

---

³ У всіх прижитт. вид. закінчення «-сті» у непрямих відмінках однини й називному відмінку множини упереміж із «-сти».

героїзму, якими не кожна нація може похвалитися. Все те мало знане за кордоном, бо холодноярців майже зовсім нема на еміграції. Вони погинули в боротьбі, в льохах ЧК, в тундрах Півночі, не згальовивши свого прапору, на якому написали: «Воля України — або смерть».

Деякі совітські «українські» поети та письменники, в тому числі і Хвильовий, поки ще був вірним слугою Москви, брали Холодний Яр за тему для своїх творів, у яких намагалися переконати читача, що то не була національна боротьба, лише боротьба українських «куркулів» проти «братнього» московського та українського «пролетаріату»... ГПУ видало грубу книжку, в якій висвітлювало історичні та «економічні» причини Холодноярщини і заходи та методи, якими вона була зліквідована. Ця книжка стала підручником для чекістів, як боротися з «контрреволюцією» в Україні.

Ворог вивчає минуле, щоб мати досвід на майбутнє. Що маємо ми в нашій історичній літературі про Холодний Яр? Як не лічити історичних нарисів полковника О. Доценка, в яких він згадує про Холодний Яр, оскільки то було зв'язане з партизанськими рейдами інших повстанчих груп, то маємо п'єсу Я. Водяного «Холодний Яр» та нарис полковника М. Середи в XII числі «Літопису Червоної Калини» за 1931 рік «Холодний Яр», який він написав із слів москаля, сотника Ліхарева. І Водяний, і Ліхарева, які були випадково, короткий час, в Холодному Яру, витрачують всі свої «таланти» на те, щоб «удоводнити», якими-то «лицарями і вождями» були вони та якими «нездарами, дурнями і зрадниками» були ті, хто роками тримав у своїх руках провід в боротьбі і склав у ній своє життя.

На мій заклик у «ЛЧК», щоби живі холодноярці давали матеріали до історії Холодного Яру, відкликнувся лише один С. Полікша, який був у Холодному Яру у 1919 році

в той самий час, що і Ліхарев. Його спогад у «Літ. Черв. Кал.» за травень 1933 року ствердив, що оповідання Ліхарєва на дев'яносто відсотків — нісенітниця.

Вже по виході другого видання I тому відкликнувся з Волині холодноярець Пилип Постоленко — бурлацький товариш Андрія Чорноти, а по виході II тому одержав я лист із Франції від холодноярського сотника Артема Калиниченка — мого⁴ близького приятеля з холодноярських часів. Цей лист був для мене радісною несподіванкою, бо Калиниченка, якого згадую під його тодішнім псевдонімом — Галайда — в обох томах, я залічив був до числа загинувших у боротьбі. Цей живий свідок усіх описаних мною подій, що уродився і виріс у кількох кілометрах від Холодного Яру, був кам'янським отаманом і сотником 3-ї сотні Холодноярської бригади, що був там довше від мене, є для мене тим більш важливим, що не бракує голосів, які твердять, що епопея Холодного Яру — то моя видумка.

Коли я ще готовив «Холодний Яр» до друку, то⁵ мені радили зробити це у формі історичної монографії. Та для цього бракує перш за все дат, які позабувалися, а часом чоловік просто не знав, який день був під час тієї чи іншої події. Щоби зробити книжку цікавішою для широкого загалу, я убрав її в форму, так би мовити, «повістярську». Може, забагато в ній відведено місця для моїх особистих переживань, але для тих, що самі чогось подібного не переживали, може буде й цікаво. Може, кому і придасться.

Автор

---

⁴ У вид. 1938 р. «мого» упереміж із «мойого». Так само «свого» і «своїого».

⁵ У вид. 1934 і 1935 рр. між «нісенітниця» й «мені радили» таке: «Однак, це не перешкодило полк. Середі у серпні 1934 р. видрукувати їх ще й у паризькому "Українському Слові". З чистим сумлінням можна сказати, що Холодноярщина в нашій пресі і літературі не освітлена майже зовсім. Це примусило мене відкласти інші теми і взятися за писання «Холодного Яру».

Запорізька група під час партизанського походу продерлася з боями через відступаючий денікінський та наступаючий большевицький фронти і перейшла з Херсонщини в Чигиринський повіт.

Розлогий краєвид голих степів з рідкими селами заступили великі ліси, між якими хутори і села попадалися частіше.

Перейшли, здавалося, безконечний Чорний ліс.

Чепурненькі білі хатки під соломою, оточені садами, роблять приємне вражіння⁶ після великих, часто німецького типу, будівель Херсонщини, коло яких рідко побачиш сад.

Змінилася не тільки місцевість, але й типи населення, одяг. Проходячі частини зустрічають коло воріт чорноокі кралі-молодички в корсетках, з коралями і срібними дукачами на шії. Мужчини одягнені здебільш в домашнього сукна киреї. Типи клясично українські. Мова подібна до полтавської, таке ж зм'ягчення «л».

Під час стоянки в одному селі селяни оповідають про Холодний Яр.

Непрístupний Мотрин монастир серед лісів... Якись таємничі загороди, навіть електричні! Важкі гармати, «які стріляють на сорок верстов!» Засів там із своїм військом отаман Чучупака і нікого не боїться — ні большевики, ні денікінці нічого не могли йому зробити...

Наслухавшись, обмінюємося поглядами. Звичайно, дядьки перебільшують, але цікаво побачити, що там за

---

⁶ Так у всіх прижитт. вид.

«січ» така в Холодному Яру... Поділюються думки, чи підемо на Холодний Яр, чи він залишиться нам збоку.

На другий день з півсотнею кінноти їду в авангарді 2-го Запорізького (збірного) полку. Їдемо в напрямку Холодного Яру. Поперед нас пішли вже різними шляхами наші частини. Зустрічаю знайомого старшину з двома козаками, який їде з донесенням до «дідуса» — отамана Омеляновича-Павленка⁷. Оповідає, що під одним селом їх зустріла велика лава добре озброєних селян з кулеметами, яка залягла на вигідній позиції, готова до бою. Він поїхав на переговори, від села теж виступила група.

— Якої армії? Чого і куди йдете через наше село?

Знаючи настрої населення, старшина відповів, що Запорізька група української армії.

— Як же ви тут опинилися?

Представники «противника» запитуюче глянули на одного із своїх. Той виступив вперед:

— Які частини? Як звуть начальників? Тільки кажіть правду, бо я сам дорошенківець.

Після того як цей старшина назвав йому частини і командирів, особливо як сказав, що й його дорошенківський полковник Литвиненко з нерозлучними кійком та люлькою веде позаду 2-й Запорізький полк, дорошенківець радісно усміхнувся і звернувся до товаришів:

— Наші.

Отаман віддав наказ здіймати лаву з позиції і післати зв'язки до сусідніх сіл, щоб заспокоїлися, бо йдуть свої — українці...

Кілометрів через три зустрічаю п'ять кіннотчиків на міцних невисоких степняках. Два в місцевих козацького крою чорних киреях, три в чорних довгих жупанах

---

⁷ У вид. 1934 і 1935 рр. тут і далі: «Омельяновича-Павленка».

з грубого сукна, з-під яких видно широкі, теж чорні, штани. На всіх баранячі шапки з чорними оксамитовими верхами. У кожного рушниця, шабля, револьвер. До сідел приторочені ручні гранати. Приймаю їх спочатку за наших «чорношличників».

Під'їжджають спокійно, видно, вже знають, з ким мають зустрінутися.

Зупиняю:

— Якої частини?

— Гайдамацького полку Холодного Яру.

— Багато у вас козаків тепер?

Глянули один на одного. Видно, не знають, чи відповідати.

— А хто його знає?! По домам⁸ зараз усі... Одні бурлаки та частина кінноти в монастирі, — відповідає немолодий вже козак.

— А штаб де у вас, в монастирі?

Хитро усміхається:

— Поїдете, то побачите... як треба буде...

— А ви ж куди це — в розвідку?

— Ні... Додому. Чого байдики бити, як нема з ким битися... Хто далекий, то вже мусить з черниціями «душу спасати», а нам — як треба буде — осідлав коня, та й за дві години в сотні.

Під'їжджаємо до села Матвіївки. Перед селом, коло дороги, на високому місці висока могила-курган. Злажу з коня і видираюся на неї. Наверху просторе заглиблення, оточене вінком валу з виходом у бік села. Немає сумніву, це старий козацький дозорчий курган. Видно з нього далеко. З боку, звідки йдемо, і праворуч видніються ліси; ліворуч, в напрямку Чигирина, теж смуга лісу, а посередині гола рівнина — широкий вихід у степи.

---

⁸ У всіх прижитт. вид. «по» вжито то з давальним, то з місцевим відмінком множини.

Думка мимоволі вертає до часів, коли з цього кургану виглядала козацька сторожа «гостей» — татарських загонів із степу.

При в'їзді в село зустрічаємо групу селян з рушницями. Приязно здоровкаються з нами. В селі теж зустрічаємо озброєних.

Виділяю квартирєрів — треба розмістити квартири⁹ для полку. Питаю двох молодиць, де живе староста.

— Немає у нас старости.

— Ну, голова, чи «*приседатель*»¹⁰...

Молодиці переглядаються і потискають плечима:

— Нема ні голови, ні председателя...

— Ну а хто ж над вами в селі старший?

— Отаман є!

Козаки сміються.

Веселий козак з числа квартирєрів повернув коном і, нахилившись, жартівливо¹¹ обняв здорову, гарну молодицю:

— Над такими козаками то й я поотаманував би...

Та молодиця несподівано вибила йому з стремена ногу і під загальний сміх перекинула з сідла на другий бік. Молодиці теж сміються:

— Бач, бісової віри козак — на коні не всидить, а в отамани лізе...

Розпитую, як найти отамана, та ще по дорозі зустрічаємо групу селян, між якими був і отаман, немолодий вже селянин. За плечем у нього німецький карабін, на поясі револьвер і дві ручні гранати.

Привітався приязно:

— А, запоріжці! Тут уже ваші проходили...

⁹ Так у всіх прижитт. вид.

¹⁰ Тут і далі написане російською мовою виділено курсивом.

¹¹ У вид. 1938 р.: «жартівливо».

Питаю його, як краще розставити полк, головне, щоб було чим погодувати коней.

— Розміщайтеся як вам подобається. Як у кого не буде вівса чи сіна — принесем від других.

Селяни, що йшли з ним, гостинно запрошують до себе — хто двох, хто чотирьох козаків з кіньми. Один, трошки під мухою, запрошує всіх до себе на хрестини. Нема тих недовірливих або й ворожих поглядів, які нерідко доводилося зустрічати на Поділля і навіть на Херсонщині. Ні вони наших, ні ми їх рушниць не боїмося. Відчувається, що вони розуміють нас і щиро співчують справі, за яку ми боремося, і це наповнює душу якоюсь щімливою радістю. Оглядаю добре вивчені за час боротьби обличчя козаків і бачу, що вони відчують те саме.

Виявляється, що село є частиною бойової організації Холодного Яру, центр якої в с. Мельниках, кілометрах у дванадцяти. В своїй організації село ділиться на дієву сотню, яка при першій потребі робить бойову збірку і виступає на об'єднання з дієвими сотнями сусідніх сіл, і резервову сотню, яка виступає на підмогу або разом з дієвою, як треба більше сил. Збираються по дзвону з церкви: два вдари підряд — дієва, три — обі разом.

В селі завжди є озброєна варта, і вартовий, почувши дзвін в сусідньому селі, передає його для свого і дальших.

Безпереривний, тривожний дзвін подається лише під час великої небезпеки або загального повстання, і тоді повинні збиратися усі, хто має зброю.

Недалеке ж село Івківці, розположені на схід, за лісом, Чигирин, Суботів, Новоселиця, хуторі¹² в їх районі, деякі села за Тясмином — це вже володіння батька Коцура.

---

¹² Пор. «хуторах» на с. 106.

19
Тя час настъпу на Деминцие похрими горо-
дани з б^н козакими бун мечак в м. Осорогити
и чак окарми в розвигу — доидавиме мо в м.
Алтопни в 30 колони Деминцие им канони-
и стодти на тлози виле з козакими нармен
вметит в чо твону ворада пораб рубаити
караи диком чом було гач зарубаити в тирки
паниско и тям зарубаити чом паниско

Молодшии свиринна в. кини: соми 1824 нима Демини Деминцие
Алтопни Кемельшиско полку Стручник Сороганин чом Сороганин
з Деминцие Сороганин палица на Деминцие. Православни
в бун. Росийску армию вступити доидавиме в 1914р. в Крайковску виле
з 1914р. в касимат: в Алтопниевскому полку, чомни кини палица, в
виле Крайковску полку. Вдес чак перебува в касимат прии чом
власит в пак з ворадами Деминцие, де вступиле, як виле чомни
Кемельшиско палица свиринна Деминцие. Тя час настъпу на Демин-
цие похрими Сороганин з б^н козакими бун мечак в м. Алтопни
и чак окарми в розвигу доидавиме, чом в м. Алтопни в 30 колони
Деминцие як канони: стодти на тлози, виле з козакими на рач
вметит в чо твону ворада пораб рубаити, каравим чом було гач
зарубаити, окарми паниско и тям зарубаити чом паниско.

*Уривок з «Реєстру» 1922 р. з описом героїчного
вчинку автора в бою проти Збройних сил Півдня Росії
(вочевидь, у середині жовтня 1919 р.).
Знайдено Михайлом Ковальчуком.*

*Те ж саме (копія). Знайдено Віктором Моренцем.
Оригінали зберігаються в ЦДАВО України.*

У тому районі минулого 1919 року організувався був большевицький Чигиринський полк, який під проводом бувшого каторжанина Коцура прилучився до Червоної армії і приймав участь в боях з армією УНР.

Але розчарувавшись скоро в большевиках, полк самостійно вернувся до Чигирин і заклав там самостійну «республіку» під червоними прапорами. Большевики боялися совати носа до «радянського» Чигирин, погодившись в силу обставин того часу з тим, що там порядкує «революційний комітет», який складався в більшості із свідомих націоналістів українців, що попали під вплив батька Коцура. Коли Україну захопили денікінці, «Чигиринська республіка» вдержалася завдяки тому, що місцевості боронила також і широко розвинена бойова організація Холодного Яру під проводом отамана Василя Чучупаки, де цілковито панували українські націоналістичні настрої.

В той час як чигиринці були у Червоній армії, холодноярці були окремою частиною в українській армії. Під час відступу її у 1919 році за кордон пробилися в свої околиці і засіли в них.

Між селами цих двох орієнтацій всякі зв'язки перервані. Ще недавно між ними бували збройні сутички, які завжди викликали коцурівці¹³, та під цей час «Чигиринська республіка», озброєна до зубів, сидить тихо і вижидає подій.

Декілька хлопців із Матвіївки, які відзначалися «кривим оком на чужу кишеню», служать у «гвардії» Коцура в Чигирині й до свого села не показуються, бо тут їх чекає короткий суд і куля в чоло.

---

¹³ У вид. 1934 і 1935 рр. «коцурівці» упереміж із «коцуровці». Так само «коцурівський» і «коцуровський».

Увечері виник маленький конфлікт. Отаман і селяни образилися, що ми хочемо виставляти застави:

— Ви ж помучені... Спіть спокійно. Охороняємо себе — охоронимо і вас.

Погодилися на тому, що вони несуть варту під селом, а наша кіннота — роз'їздами.

Вночі коцурівці роззброїли заставу наших чорноморців, виставлену на хутір в бік Чигирина. Забрали кулемет. Матвіївські селяни, страшно обурені, натякають, що добре було би зараз спільними силами зліквідувати Коцура, але у «дідуся» пляни інші, і група посувається даліше.

Короткий переїзд до Головкивки роблю на кулеметній бричці, бо ще на Херсонщині, під час довгого нічного переходу, пересівши з коня на цю саму бричку відпочити, заснув і приморозив собі пальці на правій нозі. Нога розпухла, і не можна взутися. В Головкивці почуваю себе дуже погано і лежу в селянській хаті, оточений сердешною опікою господарів.

Приходять старшини, оповідають, що з краю села дуже гарний краєвид. Видно Медведівку, Тясмин і побережжя Дніпра, видно копулу Мотриноного монастиря над лісами. Місцевість — маленький Кавказ: гори, яри, все вкрите лісом. Оповідають, що до штабу групи приїхали післанці просити отамана і всіх старшин на весілля до отамана Богдана, десь під Олександрівкою; що «дідусь» відпустив декілька старшин, щоб погуляли і розвідали що треба. Про зухвалі наскоки Богдана на большевиків і денікінців нам оповідали ще в Матвіївці. Розпитуємо про нього нашого господаря. Господар, колишній гусарський вахмістер, добре орієнтуючися у військових справах, охоче оповідає.

— Що це — Богдан — прізвище його чи псевдонім? — питає один старшина.

— Бачте... Він байстрюк. Мати дівчиною-сиротою принесла його з наймів із Чигирина... А як люди питали, де взяла, казала: «Бог дав»... Через те, кажуть, і прозвали його Богданом.

Виросло у злиднях в орла-парубка... Пішов на війну і вернувся відзначеним підстаршиною, а як почалася отут у нас боротьба, Богдан і почав «коники викидати». Та й заливав же він горячого¹⁴ сала за шкіру москалям! Пішла слава: отаман Богдан, отаман Богдан! А воно всього війська: сам отаман, візник — теж добрий хлопець, та пара добрих коней у тачанці. На тачанці у нього кулемет кольт, а до крила прив'язаний легкий німецький міномет. У візника ручний кулемет люїс. І ото під'їжджас було вночі під яку станцію¹⁵, заповнену потягами та військом, найбільш, коли відступали большевики, а потім денікінці, і пішов воювати! Лівою рукою стріляє з кольта, а правою одягає на міномет міни і пускає їх. Візник з люїса строчить... Ті собі стріляти в темноту, не знаючи по кому, і підійметься такий «бій» — як би зійшлося дві дивізії...

Звичайно, паніка... Покидають все і тікають — хто потягом, хто пішки; а Богдан заїде на покинуту станцію і їде до найближчого села. Побудить кулеметом дядьків і посилає, щоб забрали собі майно та зброю.

Звичайно, як хоче зробити якийсь напад, де треба більше людей, то тільки передасть одному-другому, і до нього збіжиться півсотні добрих верхівців — наших хлопців на це діло два рази запрошувати не треба, — але більше любить сам.

А стріляє, бісова кров, — аж чудно! Як нема з ким битися, виїде з нудьги у степ і б'є з кулемета заяців.

¹⁴ У всіх прижитт. вид. «горяч-» упереміж із «горяч-» (див. також прим. 46, 67, 235).

¹⁵ У вид. 1934 і 1935 рр. «станція» упереміж із «стація».

Так ото і живе «на колесах»... Рідко до своєї пустки-хати повертає. Де ніч застала — там ночує. Всюди пошана йому за відвагу: і нагодують, і чарку дадуть, і дівчата не цураються, а оце женитися задумав... Та, бач, «губа не дура» — хоче, щоб генерали у нього на весіллі гуляли...

З дальшої розмови довідуємося, що байстрюк Богдан покохався з дочкою першого господаря у своїм¹⁶ же селі, але батько і слухати не хотів про шлюб і випросив Богданових сватів з хати. Заявив, що віддасть свою одиначку тільки за поважного господаря, а не за «голодранця», у якого одна хата та й та з побитими вікнами, та який не дбає про те, щоб щось мати. Не помогли й сльози дівчини, що любила Богдана.

Тоді Богдан став «свататися» трохи оригінальним способом. Проїжджаючи щодня коло хати своєї коханої, кожний раз випускав по вікнах півстрічки з кулемета. Більшість селян держала сторону Богдана. Нарешті батькові надоїло ховатися попід лавки і він згодився на шлюб.

На весілля з'їхалося багато озброєних людей з цілої округи, які навезли харчів і горілки, щоб мав чим Богдан частувати, не з тестевого... Весілля з сальвами, з ракетами гулялося на цілій вулиці не один день. Такі весілля бачила Чигиринщина тільки, мабуть¹⁷, ще при гетьманах.

Бачучи пошану населення до зятя і що навіть полковники приїхали на весілля, батько примирився й за столом цілувався вже з Богданом, виговорюючи ще за побиті шибки...

Постать Богдана — цікава й знана на Чигиринщині, і я ще вернуся до неї.

Підвечір я розхворівся зовсім. Прийшов лікар, поставив термометер — 39,2. Лікар розводить руками: чи від

¹⁶ У вид. 1938 р. «своїм» упереміж із «своєюму». Так само «моїм» із «моєюму».

¹⁷ У всіх прижитт. вид. «мабуть» упереміж із «мабудь».

ноги, чи тиф, на який захворіло вже декілька козаків¹⁸. В кожному разі в похід, на мороз, небезпечно, а група рано виступає.

Прийшов брат із штабу, почали радитися. Лікар пропонує відправити у Медведівку до лікарні, куди відправив вже двох тифозних. Виручає господиня:

— У монастир, до гайдамаків! Там і лікар є, і черниці доглянуть краще, як у лікарні.

Братові думка подобається:

— Звичайно. Будеш у безпечному місці, між своїми. Ми ще у цьому районі пробудем деякий час, будемо певно мати зв'язок з Холодним Яром, як видужаєш — приєднаєшся.

Рішаємо, що завтра господар відвезе мене підводою до монастиря. Пишу рапорт, і увечері брат приносить дозвіл та лист до отамана Чучупаки.

Рано забігають прощатися¹⁹ старшини, козаки... група виступає. Не хочеться розлучатися з людьми, з якими два роки «стремено — до стремена» ділив бойове життя. Але це ж ненадовго...

Рішаю ще день перележати у гостинних господарів. Заживаю залишену лікарем «аспірину», господиня частує малинкою і заганяє спати на горячу піч у просо...

Увечері приходять селяни, точаться розмови про минуле і майбутнє. Мене дивує їх обзнайомленість з історичним минулим України, національна свідомість. Розмовляють про Центральну раду, «яка ловила гав», про Скоропадського, «який знівечив²⁰ звання гетьмана», про Коцура, «який зганьбив стару гетьманську столицю Чигирин»; про те, як ще задовго до революції на Чигиринщині

¹⁸ У вид. 1934 р.: «тиф, якого об'явилося декілька випадків».

¹⁹ У всіх прижитт. вид. «прощатися» упереміж із «пращатися».

²⁰ У вид. 1934 і 1935 рр.: «спаскудив».

заклалася була широка підпільна²¹ організація в селах, що ставила собі за ціль відібрати колишні козацькі землі у поміщиків і вернути незалежність Україні.

Був вибраний гетьман — свій же розвинений селянин, який був у війську підстаршиною, і села, припасуючи зброю, готовилися до повстання. Була суворо захована конспірація. Але якийсь дядько похвалився під великим секретом жінці, та, так само «під секретом», — боровицькій попаді, та — попові-«малоросові», той — приставові, той викликав військо, і в наслідку багато селян, в тому числі і оповідаючий, «прогулялися» у Сибір, де не один загинув.

Пригадую собі, що читав колись про «Чигиринские аграрные волнения»... Чи це не характеристичне, що революціонери Дейч і Стефанович²², щоби підняти на Чигиринщині революційне повстання, використовують гасло самостійности України, повторюють Залізняка і показують селянам «золоту грамоту від царя», в якій він дозволяє відбирати землю у панів, вибрати собі гетьмана та повернути козацькі вольності. Чи не характеристичне, що тут на таємних радах, уночі в лісах, селяни вибирають собі гетьмана, в той час як тоді майже на всій Україні було давно забуте і нічого не казало селянському серцю слово «гетьман». Може, тому що тут біла церква над Суботовим²³, в якій висіла табличка «Тут був похований гетьман України Богдан Хмельницький», не дозволяла його забути.

На другий день почуваю себе трохи краще і рішаю їхати до Мотриного монастиря, але не підводою, а помалу

---

²¹ У всіх прижитт. вид.: «підпольна» (пор. на стор. 213).

²² У вид. 1934 р. помилово: «Серафимович».

²³ У вид. 1938 р.: «Суботовом» (пор. на стор. 9).

верхи. Сідаю на коня по-дамськи, бо права нога у великому валянку не влазить у вузьке кавказьке стремено.

Проїжджаю коло школи. На фронті її напис «Головківська вища початкова школа», а над ним гарно зроблена з каменю розкрита книжка. На обох сторінках написано: «Учіться, брати мої, думайте, читайте, і чужому научайтесь — свого не цурайтесь». Коло школи з деревляними рушницями граються в війну школярі. Кричать «Слава» і «Вперед за Україну». Стримую весь час свого Абрека, який, відпочивши, просить ходу. Виїжджаю за село, і перед очима розлягається дійсно чарівний краєвид.

Головківка на горі. Від неї спускається на декілька кілометрів розлога долина, з трьох боків оточена горами, вкритими лісом, з четвертого — гористим²⁴ хребтом, щось ніби Карпати або Кавказ в мініатюрі. Здогадуюся, що це пісчані Кучугури за Тясмином, про які оповідав господар. Справа, в кінці долини, — Медведівка. Від неї ліворуч, попід гори, іде смугою й ховається у лісі і в ярах село Мельники.

Вся місцевість дійсно нагадує Кавказ у зменшеному розмірі. Гори, вкриті лісами, роблять на обрії чудові візерунки²⁵, перерізані глибокими ярами. На хвилястих полях куди не глянь — високі кургани-могили. Видно, що тут колись бували діла — було кого і ховати.

Впереді²⁶ наліво видно над лісом церковну копулу. Це Мотрин монастир, штаб гайдамаків. Через деякий час в'їжджаю в Мельники.

Село має звичайний мирний вигляд, але група парубків, що йшла по вулиці, співаючи «Серед степу на просторі»,

---

²⁴ У вид. 1934 і 1935 рр.: «гірним».

²⁵ У вид. 1934 і 1935 рр.: «везерунки».

²⁶ У вид. 1934 і 1935 рр.: «впереду».

озброєна. У всіх рушниці, у декого шаблі і револьвери, у одного шабля старовинна, оправлена в срібло.

Під'їжджаю до них:

— Добридень, хлопці!

— Слава Україні! — відповідає декілька голосів. Це мене трохи змішало. Я не знав, що у холоднорців заведено замість²⁷ «Здоров» вітатися «Слава Україні!», а відповідається «Україні слава!». Питаю їх, як їхати до монастиря.

— Можна їхати селом, лиш²⁸ сюди дальше. Виїжджайте оцією вуличкою на гору, там за вітряком спуститесь з гори на Кресельці, а звідтіл²⁹ проста дорога лісом.

Виїжджаю на досить круту гору, і знову стає видно монастирську копулу, що зникла була за обрієм, коли з'їхав з Голоківської гори.

За млином знову спускаюся в село і, переїхавши місток, в'їжджаю в лісничівку — кілька будинків під бляхою. Це і є Кресельці.

У вікні будинку зліва — обличчя гарненької дівчини з великими чорними очима, справа на воротях стоїть струнка сіроока дівчина в одній легкій блюзці. Як маєш двадцять два роки, то, не дивлячись³⁰ на те що хворий, нехотючи задивишся і на чорні, і на сірі. І лише виїхавши з під їх «обстрілу», помічаю, що окрім дороги, по якій пішов кінь, вліво пішла друга дорога. Деякий час вагаюся, але рішаю, що їду добре, якраз в напрямку невидної зараз копули.

— Козаче! Вам до монастиря треба? То ви не туди поїхали, цією дорогою ще до большевиків заїдете! — кричить навздогін дівчина з воріт.

Повертаю коня і під'їжджаю до неї.

²⁷ У всіх прижитт. вид. «замість» упереміж із «замісь».

²⁸ У вид. 1934 і 1935 рр.: «але».

²⁹ У вид. 1934 і 1935 рр.: «звідти».

³⁰ У вид. 1934 і 1935 рр. «дивлячись» упереміж із «дивлючись». Так само «возячи» й «возючи».